

Oratie

Valse vrienden: democratie als mensenwerk

Menno Hurenkamp Universiteit voor Humanistiek
m.hurenkamp@uvh.nl

Op 12 april jl. uitgesproken als oratie aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht.

Naima Azough, Marcia Luyten, Hubert Smeets, Evelien Tonkens en Herman Tjeenk Willink gaven commentaar op eerdere versies, maar de domheid blijft van mij.

For in a democracy, we hold the keys to the control of the demons. We can tame them. Karl Popper, *The open society and its enemies*, p. 120

Redenen tot waakzaamheid

Het is aantrekkelijk om dit betoog in Rusland te beginnen. Ik heb daar enige jaren gewoond, in Moskou. Het was in een tijd dat Rusland een schijnbeweging maakte van Johan Cruyff-achtige allure. Het land dat decennialang nagenoeg volkomen op slot had gezeten opende zich voor de buitenwereld. Direct na de val van de Sovjet-Unie was Rusland in de greep geraakt van roofkapitalisme, maar dat leek nu onder controle. Weliswaar was de televisie een grote 'Poetinshow' op alle zenders, maar wie kritiek wilde uiten, kon zich uitleven op sociale media (Hekster 2012). En oh, wat kende Moskou toen een sprankelende cultuur en levendig nachtleven.

Russische vrienden temperden ons optimisme en zeiden: dit kan niet duren, laten we reizen en ons vrij voelen zolang het kan, maar het zal niet lang zijn. Ze hadden gelijk. In gesprekken met vrienden werd nog iets duidelijk: dat Russen nogal aarzelend naar democratie keken. In de jaren '90 van de vorige eeuw waren er enkele keren min of meer vrije verkiezingen geweest. Die periode viel samen met de net al genoemde geforceerde overgang van een planeconomie naar een markteconomie. Deze 'hervorming' van het communisme naar een 'volkskapitalisme' leidde tot verlies van spaargeld en huizen onder gewone mensen en machtsconcentratie bij enkelen (Smeets 2015).

Er was amper een *civil society* in Rusland: er was geen maatschappelijk middenveld of georganiseerde burgerij om de macht te controleren bij de plannen om volkshuisvesting, sociale zekerheid, infrastructuur en vooral ook industrie te moderniseren. Zo ontstond razendsnel een klasse van ‘nieuwe Russen’, mannen die miljonair of miljardair werden door manipulatie met collectieve goederen. Dit heeft de bestaanszekerheid van gewone mensen fundamenteel aangetast. De belofte van democratie was voor Russen geen geloofwaardig middel om mensen te laten bloeien, maar een ander woord voor het stelen dat een regering toch wel doet (Hurenkamp en Smeets 2022).

Die scepsis over democratie is ook in onze, veilige, omgeving niet zomaar meer weg te lachen. ‘De gouden eeuw van de democratie is voorbij’, zei de vermaarde politicoloog Herbert Kitschelt al in 2000 in een interview dat ik met hem had.¹ Hij doelde erop dat de grote sprong die veel landen op alle continenten in de loop van de twintigste eeuw hadden gemaakt, onmogelijk nog eens herhaald kon worden. Misschien dat we nog wel inventieve vernieuwingen rond inspraak zouden verzinnen, zoals ‘burgerberaden’ of andere slimme manieren om burgers en bestuurders beter met elkaar te laten praten, maar democratie had in de twintigste eeuw voet aan grond gekregen in Latijns-Amerika, Azië en Afrika, en in de voormalige Sovjet-Unie. In de 21e eeuw nóg meer verwachten was naïef, dacht Kitschelt. Nu, twintig jaar later, is de conclusie van sommige onderzoekers niet meer terughoudend maar ronduit somber, we beleven volgens velen al jaren een zorgelijke vertrouwenscrisis tussen burgers en politiek die door corona alleen maar verdiept is (Biagini en Gerstle 2021; Plattner 2020). Paniek hoort erbij, is daarop vaak het weerwoord. Er bestaat nu eenmaal een stabiele stroom ‘noodklokboeken’ die het einde van de democratie voorspellen.² En volgens, bijvoorbeeld, de onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn ook de inwoners van Nederland nog altijd erg gesteld op democratie, niet van plan om er binnenkort mee op te houden (Van Noije en De Ridder 2023).

Alleen, sommige gebeurtenissen laten zich niet voorspellen. U weet misschien nog hoe Donald Trump, nadat hij was weggestemd als president van de Verenigde Staten, het Capitool liet bestormen in 2021, toen hij zich niet neer wilde leggen bij zijn nederlaag. Die bestorming was een teken van zwakte, schreef de Amerikaans-Duitse politicoloog Jan Werner Müller geruststellend. Zo’n rare verzameling ‘far right hobby warriors’ leek in de verste verten niet op de militarisatie en massamobilisatie die in de twintigste eeuw voorafgingen aan de ondergang van de democratie (Müller 2021: 47). Wat Müller toen wilde zeggen was: er is reden genoeg tot zorg, maar een vergelijking met de jaren dertig van de twintigste eeuw is niet op zijn

¹ Interview met H. Kitschelt (samen met Maarten Davelaar), in *De Helling*, uitgave van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks, nummer 4, 2000.

² Niet uitputtend, over de Angelsaksische wereld: Sandel (1998); Runciman (2018); Levitsky en Ziblatt (2020); Hoffert (2022); Applebaum (2020). Niet uitputtend, in het Nederlands: Verhoeven (2022); Ten Hooven (2018). Tom van der Meer (2017) zette in *Niet de kiezer is gek* uiteen dat de oorzaak voor een eventueel malaisegevoel over de democratie vooral gezocht moet worden bij politieke partijen en bestuurders die hun taken verkeerd opvatten of niet meer goed kunnen uitvoeren.

plek gezien het carnavaleske karakter van de hedendaagse populistten.

Dat is amper een geruststelling. Het mogen rare mensen zijn geweest, geen georganiseerd leger maar een zootje ongeregeld, maar de bestorming bleef op wat uitzonderingen na onbestraft. Als Donald Trump dadelijk wordt beloond met herverkiezing wordt de geschiedenis herschreven in het nadeel van de mensen die geprobeerd hebben de rechtsstaat te verdedigen. Tel daarbij ten eerste de Europese verkiezingen die er in de zomer aankomen. Daar lijken op dit moment de partijen het goed te gaan doen die democratie mooi zeggen te vinden, maar die Poetin ook wel een punt vinden hebben. Dan zijn er ten tweede de mogelijke uitkomsten van de kabinetsonderhandelingen in ons eigen Den Haag. Die zijn omineus begonnen omdat men het eens moest worden over diezelfde rechtstaat, een punt waar de publieke verbazing snel over wegebde.³ Ten derde en ten slotte, de wellust waarmee tegenwoordig andersdenkenden worden verketterd, bij al die verkiezingen, onderhandelingen en publieke discussies. Tegenstanders worden niet meer weggezet als de leugenaar die een politieke tegenstander nu eenmaal bijna per definitie is (Hurenkamp 2023), maar als onmens, iemand die geen recht van spreken heeft, de mond gesnoerd en bedreigd mag worden.

Voor wie om democratie geeft, is er in 2024 genoeg reden tot waakzaamheid. Vandaar dat ik bij de aanvaarding van mijn leeropdracht *democratie als mensenwerk*⁴ over het verschijnsel democratiearmoede wil spreken. We kennen de financiële armoede, te weinig geld. Er is ook de geestelijke armoede, te weinig beschaving. Soms wordt er tegenwoordig ook wel gesproken over vervoersarmoede, te weinig buurtbussen. Waar het over moet gaan is democratiearmoede, het verkalken van ons vermogen om het als gelijken onder elkaar uit te houden, ondanks verschillen van mening over cultuur, ondanks verschillen in inkomen of vermogen.

Democratiearmoede wil zeggen dat we denken dat de hardste stem telt; dat we ons terugtrekken in de eigen bubbel; dat we ons wel om de wet of om de rechtsstaat druk maken, maar niet of veel minder om de uitvoering;⁵ dat een politicus zonder ironie zegt 'schijtziek te worden van polarisatie door collega's'; dat het vrijwilligerswerk onder gewone burgers daalt en dat we dat laten gebeuren; dat burgerschaps-

³ 'Niet normaal maken wat niet normaal is', citeerde Sheila Sitalsing in dit verband koning Willem Alexanders uitspraak uit diens 4 mei-lezing in 2020 tijdens de Dies van de Universiteit van Humanistiek. https://www.uvh.nl/uvh.nl/up/ZkkorgbLeD_Dankwoord_eredoctor_Sheila_Sitalsing_UvH_2024.pdf.

⁴ Ik sta in een traditie (of ben gewoon niet origineel) door te spreken over 'democratie als mensenwerk'. 'Toch bevat de ervaring, opgedaan met de democratie in het verenigingsleven, een algemeen sociologische leering. *Waar mensen zich vrijelijk aaneensluiten, ontstaat, hoewel zij onderling in capaciteiten zeer verschillen, als vanzelf een democratie, geen autokratie.* Van al de nadeelen, die de autokraten meenen, dat aan de democratie speciaal eigen zijn, bemerkt men in de praktijk niets — behalve natuurlijk het onvolmaakte dat alle mensenwerk eigen is' (Bonger 1934: 34). Zie ook: Koole (2009). En wie bijvoorbeeld het werk van Frans de Waal over moraliteit onder dieren leest, acht het mogelijk dat democratie zelfs meer dan mensenwerk is: 'Critical pieces such as power alliances (politics) and the spreading of habits (culture), as well as empathy and fairness (morality), are detectable outside our species. The same holds for capacities underlying language' (De Waal 2016: 116).

⁵ Zie het door de Nationale Ombudsman telkens benoemde gebrek aan belangstelling voor de consequenties van de uitvoering van beleid (bijvoorbeeld de parlementaire enquête naar de 'fraudeaanpak') en de moeite om 'de menselijke maat' daadwerkelijk vorm te geven, ondanks grotere belangstelling voor 'het burgerperspectief' en 'mensbeelden' bij beleid (Van Zutphen 2022; zie ook Blijleven et al. 2023).

competenties van leerlingen tot zorgen leiden zonder dat dit tot nervositeit leidt (CBS 2022; Daas et al. 2023; NOS 2023). Mensen als we zijn, stellen we onszelf telkens de vraag: wanneer, hoe en door wie wil ik me laten vertegenwoordigen en wanneer wil ik zelf het woord voeren (Hurenkamp en Tonkens 2021)? We weten de antwoorden niet zo goed meer en tot overmaat van ramp liggen er *valse vrienden* op loer, die verleidelijke maar beperkte antwoorden geven. Ze vragen om weerwerk. Democratiearmoede is te keren, zoals alle vormen van armoede. Maar we moeten het zelf doen.

Belangrijk is dit: democratie werkt. We horen het zelden zeggen (Van Gunsteren 2011). We accepteren wel dat het moreel de juiste bestuursvorm is, maar geloven amper dat zelforganisatie ook beter werkt.⁶ Neem de beroemde, dierbare stelling van de Oostenrijks-Engelse filosoof Karl Popper, dat alleen in een democratische samenleving innovatie mogelijk is, dat alleen daar waar iedereen vrij kan denken de wetenschap kan bloeien (Popper 1945). Interessant genoeg komen de enige recente onderzoeken die deze stelling empirisch bekijken uit China – met, je verwacht het niet, gemengde resultaten (Gao et al. 2017; Wang et al. 2021). Maar in democratieën leven mensen langer, welvarender en gelukkiger.⁷ De elite van boevenstaten als Rusland en China belegt zijn geld in democratieën, laat er zijn kinderen studeren en gebruikt daar de ziekenhuizen. Democratie was doeltreffend bij het uit achterstand en achterlijkheid halen van miljarden mensen, en andere bestuursvormen niet (Sen 2017).

Democratie is effectief als doel en middel, bij het scheppen van een beetje daglicht waardoor mensen – ik zal af en toe ook de term ‘burgers’ gebruiken, maar ik zie in het verband van dit betoog geen betekenisvol onderscheid⁸ – waardoor mensen zélf de voorwaarden kunnen bepalen waaronder ze tot hun recht komen. Of kunnen ‘floreren’ zoals het hier op de universiteit ook wel heet. Dat wil zeggen, het leven niet ervaren als sleur of als strijd om bezit, maar het bestaan ervaren als zinvol omdat je kunt kiezen en handelen. Omdat je je talenten en vaardigheden naar eigen inzicht kunt ontwikkelen én inzetten, omdat je niet een pad afloopt waarbij anderen of de overheid zeggen hoe je gezond leeft of hoe je slim wordt, maar zelf bepaalt hoe je welzijn tot stand komt.

Democratie als mensenwerk

Democratie als mensenwerk is te meten aan de hand van vier criteria.⁹ Ik heb het dan dus niet over de voorwaarden waaronder democratie tot stand komt, want dat

⁶ Graeber en Wengrow constateren geërgerd: ‘Scholars tend to demand clear and irrefutable evidence for the existence of democratic institutions of any sorts in the distant past. It is striking how they never demand comparably rigorous proof for top-down structures of authority’ (Graeber en Wengrow 2021: 319)

⁷ Zie de ‘Human Development Index’ van de UNDP. Zie bijvoorbeeld ook Wolf (2023)

⁸ Elders natuurlijk wel, want als burgerschap centraal staat, is het onderscheid tussen ‘burgers’ en ‘mensen’ het onderscheid tussen bescherming en vogelvrij, tussen leven en dood, vgl. Arendt (1968).

⁹ Ik ben voor de criteria schatplichtig aan Allen (2023), maar van de daar genoemde vijf criteria maak ik er vier: ik voeg het politieke eigenaarschap en de toegang tot de voorzieningen van de overheid samen. Voor de *eye ball test*: Pettit (2012). Voor echte politieke gelijkheid: De Dijn (2020). Voor republikeins burgerschap: Van Gunsteren (2018).

kunnen er nogal wat zijn. Ik heb het over alledaagse herkenningpunten van democratie, criteria ontdaan van associaties met bijvoorbeeld het parlement, de rechtspraak, de media, of de *civil society* zoals wij die kennen. Het is niet de bedoeling dat we bij democratie meteen aan verkiezingen denken, laat staan aan vergaderingen. Dat zijn onderdelen van democratie, belangrijke onderdelen, maar niet de kern. Dat zijn onderdelen van democratie, belangrijke onderdelen, maar niet de kern.

Het eerste criterium van democratie is dat niemand zich horig of ondergeschikt mag voelen. De Ierse politiek filosoof Philip Pettit hanteert een mooie metafoer om deze gelijkheid tot uitdrukking te brengen: de *eye ball test*. Kunnen alle burgers elkaar recht aankijken, zonder vrees voor de ander? Het is verleidelijk om te denken dat wanneer de overheid voor bestaanszekerheid zorgt afdoende gelijkheid gegarandeerd is. Maar wat is daarmee gezegd over de vernedering die mensen kunnen voelen door standsverschillen, klassenverschillen, inkomensverschillen, cultuurverschillen?

Ten tweede moet iedereen zich een beetje eigenaar voelen. Al die mooie instituties, de wetten, sociale voorzieningen, huizen, wegen en scholen horen een beetje van ons allemaal te zijn en we moeten er gelijk toegang toe hebben. Als we met elkaar afspreken wat eerlijk is en dat ook vastleggen in de wet, moet dit ervaren worden als gedeeld bezit, omdat we betrokken zijn geweest bij de totstandkoming ervan. Aan het loket van de gemeente of op de school van je kinderen moet je het idee hebben dat ze er ook een beetje voor jou zijn. Mensen dragen bij door belasting te betalen, door burenhulp, in overeenstemming met hun vermogen. Hun vermogen in meerdere opzichten natuurlijk, kapitaal kan bestaan uit geld, tijd, talent of netwerk.

Behalve niet horig en een beetje eigenaar, moet iedereen ook af en toe zijn mond open doen. Het derde criterium voor democratie als mensenwerk is gelijke participatie. Eerlijke dialoog is cruciaal voor goede besluiten. Zonder betrokkenheid van de mensen voor wie beleid is, deugt dat beleid meestal niet. Het is dom om slecht onderhouden huizen energieneutraal te maken, zonder de bewoners te spreken die voor dat dubbele glas en die zonnepanelen 'eventjes' moeten verhuizen. Maar dialoog of participatie is ook nodig om tot je recht te komen als mens. Zoals bloeiende bloemen water en zonlicht nodig hebben, zo hebben bloeiende mensen zinvolle conversatie nodig. Om je eigen plek in de samenleving beter te snappen, manieren te ontdekken daar verbeteringen in te brengen en eigen levensplannen te verwezenlijken.

Niet horig, een beetje eigenaar, participatie maar ook: de ander serieus nemen. Het vierde criterium voor democratie als mensenwerk is wederkerigheid. Opvattingen van andere mensen bij voorbaat afserveren als onrechtmatig of achterhaald kan niet, dan suggereer je dat ze geen burgers zijn. Zonder je in anderen te proberen te verplaatsen, is er geen ruimte voor meningsverandering. Kijk alleen al in onze eigen tijd naar hoe we fluks en vooral ook massaal van mening veranderden over het homohuwelijk of roken op de werkplek. Zonder het vermogen om op zijn minst

tijdelijk in andermans schoenen te staan, zal het ook de komende tijd niet lukken om uit de botsing tussen populisme en gematigde politiek te komen.

Deze vier voorwaarden zijn ontleend aan wat heet de ‘republikeinse’ traditie. Ze bieden een rijk democratiebegrip, door te zorgen dat mensen met verschillende waarden zich ontwikkelen, plezier hebben, liefhebben, ondernemen, leven en ‘floreren’. Zonder – en dat is belangrijk – arrogantie of machtsvertoon van bestuurders of grote ongelijkheid tussen medeburgers. Dat is waar we naartoe moeten, wég van de democratiearmoede en náár het mensenwerk. Op deze manier gezien hoort democratie bij mensen zoals het vuur bij mensen hoort. Deze praktijk van samen vormgeven aan politieke gelijkheid gaat millennia terug, wereldwijd.¹⁰ Dat is wel belangrijk om even te onderstrepen, democratie is niet iets van gisteren en ook niet van de Verlichting. Mesopotamië kende al stadstaten bestuurd door collectieve besluiten, volkomen anders dan ons huidige parlement.¹¹ En dat parlement werkt weer heel anders dan hoe men de laatste jaren in Ierland met combinaties van burgervergaderingen en referenda belangrijke doorbraken wist te bereiken over abortus en homohuwelijk. Zolang als er mensen zijn, zoeken ze naar manieren om het sámen uit te houden, om niet blind achter een leider aan te lopen.

Waaróm we democratie als iets van de moderne tijd willen beschouwen, is omstreden. Misschien omdat veel geschiedschrijving de nadruk legde op de ‘strijd tussen arbeid en kapitaal’ en democratie als compromis tussen die twee zag,¹² ofwel juist de nadruk legde op democratie als vorm van individualisme, verbonden met het ontstaan van de moderne wetenschap en met de bevrijding uit de religie in de jaren na 1600, 1700.¹³ Misschien ook wel omdat democratie als iets moderns behulpzaam is bij het voorschrijven van de wet aan niet-Westerse landen, die ‘ons niveau’ nog niet bereikt hebben.¹⁴ Dat is iets voor een andere keer.

¹⁰ ‘The dogma of democracy’s disappearance from the world [nadat het regime in Athene bezweek en totdat in de middeleeuwen Italiaanse stadstaten het zelfbestuur opnieuw ‘uitvonden’] is a fraud, an unsound bias vulnerable to lots of contrary evidence that brings us to perhaps the biggest surprise so far in the early history of democracy: to the vital contributions of Islam to enlivening and geographically expanding the old principle that human beings are capable of gathering in assemblies and governing themselves as equals (Keane 2009: 128, zie ook Isakhan en Stockwell 2011).

¹¹ Historische bronnen te over dat democratie bij oudste vormen van samenleven hoort, dat de vroegste geschiedenis van de mensheid bezaaid is met voorbeelden van collectieve besluitvorming, juryrechtspraak en buurtvergaderingen: Keane (2009), maar ook Graeber en Wengrow (2021), Isakhan en Stockwell (2011) en Kaplan (2015). Ook Bongers (1934: paginanummer), onder het kopje ‘De democratie bij de natuurvolken’: ‘Niemand kan derhalve op grond van dit feit ontkennen dat in den menschenlijken aanleg sterke factoren in de richting der democratie liggen, die onder bepaalde omstandigheden tot krachtige ontplooiing komen. Er zit in de democratie iets onmiskenbaar natuurlijk.’

¹² Denk aan het (neomarxistische) ‘No bourgeoisie, no democracy’, de zogenaamde ‘Moore-these’, van Barrington Moore uit 1966. Ook: Bongers (1934: 54): ‘...democratie is in een heterogene maatschappij het eenige middel is om den klassenstrijd op vreedzame wijze te voeren’. Kritisch over deze redenering: Mahoney (2003). Hij laat zien dat Barrington Moore’s stelling meestal niet in zijn geheel op gaat. Keane (2009: 652) breekt er de staf over in *A History of Democracy*: ‘a pithy frase’, want landen als Taiwan, India of Zuid Afrika voldoen amper aan dat beeld. ‘The rule was that there was no rule’.

¹³ Charles Taylor’s mooie *Modern Social Imaginaries* (2004) laat de sociale verbeelding van de volkssoevereiniteit (een van de drie grote ‘imaginaries’ die onze moderne tijd tekenen) beginnen in de Franse en Amerikaanse revoluties, in contrast met eerdere overwegend paternalistische maatschappelijke verhoudingen.

¹⁴ Een ‘achterstand’ waardoor niet-Westerse landen over het algemeen genocides, natuurvernietiging en imperialisme minder structureel aan weten te pakken dan Westerse landen. Meer terzake: Sen (2017).

Nu gaat het erom te constateren dat democratie niet bij Nederlanders (of Europeanen of Amerikanen) hoort, maar bij mensen. En ook dat er hindernissen in de weg staan om dat mensenwerk tot hun recht te laten komen, dat er democratiearmoede dreigt. Om dat duidelijk te maken isoleer ik vier *hedendaagse narratieven van verschraling*. Het zijn er niet toevallig vier, bij ieder criterium dat ik zojuist noemde, benoem ik één narratief. Het is dus geen uitputtende reeks hedendaagse verhalen over democratie, daar zijn er natuurlijk meer van. De vier narratieven dienen om de rijkdom die er uit de democratische criteria kan spreken beter voor het voetlicht te halen. De term ‘valse vrienden’ die ik gebruik om ze te duiden komt eigenlijk uit de linguïstiek. Deze drukt de verbazing uit wanneer je begrijpt dat het Nederlandse woord ‘meer’ staat voor een grote plas zoet water, maar in het Duits staat voor een nog veel grotere plas zout water, de zee. En dat, *vice versa*, het Duitse ‘See’ dus een Nederlands ‘meer’ is. Het Nederlandse woord ‘zee’; is dus een valse vriend van het Duitse woord ‘See’, en het Nederlandse woord ‘meer’ een valse vriend van het Duitse woord ‘Meer’. We denken, het klinkt als hetzelfde, het één is het ander, maar niets is minder waar.

In het verhaal over democratie zijn valse vrienden misschien niet zo onschuldig.¹⁵ Eerder zijn ze vergelijkbaar met de Sirenen, de halfgodinnen of nimfen die met hemels gezang schepen op de klippen lieten lopen. Odysseus wilde dat gezang van de sirenen graag horen. Hij liet zijn roeiers hun oren dichtstoppen met was, bond zichzelf aan de mast van zijn schip vast en zo kon hij de muziek horen en toch doorkomen. Je oren dichtstoppen is geen goed democratisch advies, maar je eigen zwakten kennen wel. Valse vrienden zéppen de democratie te omarmen of zelfs te willen redden, maar doorvragen is nodig.

De meeloper

Het narratief van de eerste vriend is op het oog echt een liefdesverklaring aan de democratie, anders was het geen immers meeloper. We vinden democratie tenslotte allemaal een schitterend ideaal.¹⁶ Maar de meeloper wil de democratie redden door met het populisme mee te lopen (Levitsky en Ziblatt 2023). Soms uitdrukkelijk, door met het populisme coalities te sluiten. Soms impliciet, door iemand die oproept

¹⁵ De term ‘valse vrienden’ wordt ook door Bernard Crick gebruikt in *In Defense of Politics* (1965). Maar Crick spreekt over valse vrienden van de politiek. J.W. Müller duidt in *Democracy rules* (2021: 7) een vergelijkbaar verschijnsel met de term ‘demophobes’; Fareed Zakaria (1997) sprak al in 1997 over ‘illiberal democracy’. Ook te vinden in de literatuur is bijvoorbeeld de term ‘democrats in name only’ (Wuttke et al. 2022). En Aristoteles sprak natuurlijk al over vriendschap als noodzakelijk om de staat bijeen te houden. Hedendaagse interpretaties daarvan wijzen onder meer op de rol die vrouwen hebben in het onderhouden van ‘vriendschappelijke’ banden en op de noodzaak om dat Aristotelische idee van vriendschap te lezen als ‘dun’, zonder oog voor het morele karakter van vrienden: ‘The traditional, reproductive activity of women not only consciously aims at philia (something, as we shall see, Aristotle already recognized) but has contributed much to binding even the modern state together (granted, in a hitherto unacknowledged fashion)’ (Schwarzenbach 1996: paginanummer); ‘The more we recognise and accept the diversity of contemporary societies, as well as the perils of dominating norms of both conduct and character, the more we should side with a conception of civic friendship that does not rest on a deep concern about the state of citizens’ souls’ (Bentley 2013: paginanummer).

¹⁶ Ik leun hier op *The Tyranny of the Majority* waar Levitsky & Ziblatt (2023) de mensen die meedenken met het populisme een cruciale rol toedelen.

tot koranverbranding als boeiende talkshowgast te zien.¹⁷ Ik denk dat u wel zo'n meeloper voor de geest kan halen. Over het populisme is al veel gezegd, daar wil ik kort over zijn (Mounck 2023). Het populisme zet de elite aan kant, sluit de grenzen en geeft zo de democratie weer aan 'het volk'. Terugdringen van de diversiteit in de samenleving is het doel.

Het is niet verstandig mensen voor gek te verklaren die zich door de populist laten verleiden. Boosheid gelijkschakelen aan racisme of discriminatie door populisten doet geen recht aan het falen van democratie zoals hiervoor beschreven. Als de verzorgingsstaat de toegang tot welzijn en geluk ongelijk verdeelt, dan doet ons idee van democratie het niet of niet goed. Er schuilt logica in het controleren van de toegang tot onze samenleving, het staat vast dat sommigen profiteren van open grenzen en anderen niet (Hurenkamp et al. 2023). Belangenbehartiging van de rijken lukt over het algemeen beter dan belangenbehartiging van de armen (Gethin et al. 2021; Schakel 2021). Als kiezers zich boos of onbeheerst uiten, kun je ze dat eigenlijk verwijten?

Maar wat zich hier wreekt is dat maatschappelijke kritiek over falende instituties, met bijvoorbeeld slachtoffers van de toeslagenaffaire of in het Groningergasgebied, slecht vertaald wordt.¹⁸ Daar trekt de meeloper zich niks aan. Wanneer door maatschappelijke verwaarlozing de democratie dreigt te verworden tot een bittere wil van de meerderheid, dan is het een mooi moment voor vragen aan de meeloper. Zoals: hoe kijkt u naar ervaringen uit het recente verleden? Immers, daar waar populisten aan de macht raken, richten ze onveranderlijk schade aan, denk aan bijvoorbeeld Polen of Hongarije. Door instituties naar hun hand te zetten met benoeming van gelijkgestemden of door beperking van publieke financiering van die instituties (Bauer 2023; Haggard en Kaufman 2021; Moynihan 2022; Yesilkagit et al. 2024). Minderheden worden er uitgesloten van het publieke domein, onderwijs en de arbeidsmarkt.

We staan voor de keus die centrupolitici in de vorige eeuw herhaaldelijk ook hadden, schrijven de Amerikaanse politicologen Levitsky en Ziblatt (2023): verklaren we ons *loyaal* aan de democratie of *semi-loyaal*? Of ze autoritair gedrag veroordeelden en overtreders vervolgden, ook als dat uit hun eigen rangen kwam. Of dat ze zich netjes kleedden en met twee woorden spraken, maar ondertussen het gedrag van antidemocraten rechtvaardigden en in plaats van een pact met andere democraten te sluiten, liever macht behielden door samen te werken met extremisten. In Frankrijk in 1934 koos rechts voor het extremisme, maar in 1981 wees het hele Spaanse parlement een stel coupplagers honend af. In Washington hielden de Republikeinen zich stil toen Trump in 2021 het Capitool liet bestormen. Maar toen de Braziliaanse ex-president Bolsonaro in 2022 een vergelijkbare manoeuvre uithaalt

¹⁷ Zie ook de stevige kritiek op de meelopers-rol van de media in het parlementaire onderzoek naar het fraudebeleid (Atteveldt 2024)

¹⁸ Hier is vooral de gemeenschap rond *Sociale Vraagstukken* en uitgeverij Van Gennep een onuitputtelijke bron van gedegen inzicht. Onder meer, maar lang niet alleen, Bredewold et al. (2018); Kampen (2022); Kampen et al. (2020) en dicht in de buurt, 's Jongers (2022).

de, wendde de hele politiek zich van hem af.

Er zijn kortom meerdere reacties denkbaar: negeren, protesteren en instemmen (Hurenkamp 2024). Hopen dat het weggaat, de confrontatie zoeken of legitimeren. De meeloper kiest voor legitimeren. Zowel bevolkingsgroepen als andersdenkenden ervaren zo dat ze minder zijn, dat hun status een reden tot zorg is. Ze moeten zich extra goed gedragen of ze worden het land uitgezet, ze moeten gewoon maar hopen dat het parlement bereid is de grondwet te onderschrijven en worden daarvoor goedbeschouwd horigen, overgeleverd aan de goedertierenheid van boven hen geplaatsten. En de meeloper vindt dat dit bij democratie hoort.

Onder druk van de meeloper verschromt het eerste criterium van democratie, de afwezigheid van horigheid.

De missionaris

Er zijn meer vrienden met een ogenschijnlijk mooi verhaal. Zoals de missionaris. De missionaris verspreidt natuurlijk geloof, om precies te zijn geloof in de *liberale* democratie. Net als de meeloper is ook deze missionaris er dól op, democratie. Het uitgangspunt van het geloof is concurrentie om spullen door zelfredzame individuen; spiegeltjes en kralen. Zowel de burgermaatschappij of *civil society*, als de wetgeving zijn in de liberale democratie ondergeschikt aan marktwerking (Streeck 2014; Wolf 2023). De missionaris legt onvermoeibaar uit dat de liberale democratie niet alleen per definitie goed is, maar ook overal ter wereld als een product kan worden uitgerold. Dus ook in landen als Rusland, Irak, of Afghanistan. We weten hoe dat afliep. De missionaris kijkt dan ook nogal graag weg bij de zwakten van liberale democratie.

Dat heeft een prijs. We hebben het tegenwoordig vaak over ‘de kloof’, tussen arm en rijk, stad en platteland, tussen theoretisch en praktisch opgeleid. De zorgen daarover begrijpen we niet zonder stil te staan bij hoe de liberale democratie de afgelopen decennia stuurde op efficiëntie in de publieke sector, met veel managementjargon en vooral ook veel vraagsturing. De woningcorporaties, de vakbonden, het verenigingsleven, het vrijwilligerswerk, de arbeidsvoorziening, de lokale besturen en alle andere organisaties die hun betekenis ontleenen aan ‘dicht bij de burger staan’ struikelen amechtig achter de neoliberalisering aan, van de ene herstructurering naar de andere decentralisatie. Telkens in de hoop maatwerk te bieden aan veeleisende klanten, maar chagrijn oogstend van burgers.

Wanneer die burgers hulp zoeken, moeten ze eindeloos wachten, uiterst ingewikkelde formulieren invullen of met een computer spreken. En wanneer bij u in de buurt de straat of de huizen vernieuwd worden, of er een weg of een serie parkeerplaatsen wordt aangelegd, dan wordt keurig volgens de wet een ‘inspraakronde’ gehouden. Vaak met de beste bedoelingen en vaak ook professioneel opgezet. Maar als het middenveld dun is en bewoners vooral afhankelijk zijn van goede bedoelingen van de ontwikkelaars, ervaren ze vaak dat ze eventjes hun bezwaren mogen uiten, waarna de geplande ingreep in de buurt doorgaat zoals oorspronkelijk gepland (Hu-

renkamp en Tonkens 2011; 2020). Natuurlijk voelen vele bewoners zich zo amper of niet eigenaar van wat er aan gebouwen of wegen tot stand komt, of van de regels die dat mogelijk maken.

Naast de verzorgingsstaat biedt het internet een ander indringend voorbeeld van spiegeltjes-en-kralendemocratie. Daar heet democratie gewoon gratis te zijn: totale bereikbaarheid, volkomen transparantie en mondiale verbondenheid met één druk op de knop.¹⁹ Inderdaad kunnen we nu razendsnel met de hele wereld communiceren. Maar de realiteit is dat u niet Google hebt, maar dat Google u heeft, dat u betaalt met privacy en door reclame te consumeren. Volgens Douglas Rushkoff, een internetpionier van het eerste uur, was er op het internet ooit een zeer actief digitaal maatschappelijk middenveld, met veel democratische potentie rond hackerscollectieven en media-activisten. Maar algoritmen en agressieve bedrijven hebben de internetdemocratie omvergeworpen. Polarisation is er het verdienmodel, volkomen van de realiteit losgezongen ‘nepnieuws’ het gevolg (Rushkoff 2019). Het internet is inmiddels bijna van niemand meer, behalve de mensen die er geld aan verdienen. Zowel het analoge als het digitale middenveld lijden onder geloof van de missionaris in marktwerking.

Onder druk van het narratief van de missionaris verschrompelt het tweede criterium van democratie, het gevoel van gelijk eigenaarschap.

De technocraat

Onze derde vriend is de technocraat. Zijn narratief is dat het stormt, dat er experts nodig zijn om het schip van staat veilig in de haven te varen, en dat gewone burgers zich er niet te veel mee moeten bemoeien. Besturen is een vak, keuzes maken is een vak en zeker wanneer de nood hoog is moet voorkomen worden dat er tijd verspeeld wordt aan overleg of dat er ongeïnformeerde mensen aan het woord komen. De technocraat leerden we allemaal kennen tijdens de corona-epidemie, toen de regering de rol van parlement en gemeenteraden tijdelijk minimaliseerde en ruim baan gaf aan de beslissingen van medisch specialisten. Er zat volgens velen niets anders op dan op hun kompas te varen, om te voorkomen dat er onnodig veel slachtoffers zouden vallen.

De meeloper en de missionaris zijn door de maatschappelijke problemen die ik beschreef relatief makkelijk van repliek te dienen. Bij de technocraat is dat misschien wat lastiger. Want natuurlijk willen we dat slimme mensen het voortouw nemen. ‘De democratie zal selectionistisch zijn of niet zijn’ is het fameuze dictum van Willem Bongers (1876-1940) in diens *Problemen der democratie* (1934). Het land is te groot om aan zelfbestuur te doen, natuurlijk hebben we volksvertegenwoordigers nodig en natuurlijk willen we dat die volksvertegenwoordigers goed zijn in hun vak, het liefst zelfs de beste. Zogenaamde ‘epistocraten’ drijven dat tegenwoordig op de spits door ‘het recht op competent bestuur’ claimen. De meeste kiezers zijn ongeïnformeerd, zeggen epistocraten. Als kiezers niet eens het verschil weten tussen re-

¹⁹ Helder gevangen in de boektitel van Morozov (2011): *To Save Everything, Click Here*.

gering en parlement (en dat weten ze vaak niet zo goed), als ze gewoon hun gevoel volgen (en dat doen ze nogal vaak) of achter de meest gladder praatjesmaker aanlopen (wat ze ook graag doen), hoezo mogen ze dan beslissen over mijn toekomst (Brennan 2019)?

De suggestie dat slimme mensen niet tot domme dingen in staat zijn is dom. Belangrijker is om te zien dat ook de technocraat zegt echt van democratie te houden, dat wil zeggen van de wet.²⁰ De – democratisch tot stand gekomen – wet moet worden toegepast, maar zónder de burgers erbij te betrekken. Misschien is het meest zichtbare voorbeeld de ECB, de centrale bank van de landen van de Europese Unie die de euro gebruiken. Haar belangrijkste taak is de prijzen stabiel houden. De bank dit doet dit volgens eigen zeggen door ervoor te zorgen dat de inflatie laag, stabiel en voorspelbaar blijft. Door ervaringen uit het verleden (Duitsland in de jaren dertig van de vorige eeuw) is de ECB echter nagenoeg geheel onbereikbaar voor democratische controle. De bankiers doen met de opkoopprogramma's van biljoenen euro's wat hen goeddunkt en volgens critici is dat niet of amper duurzaam en veelal in het voordeel van vermogenden (De Boer 2021).

Het andere voorbeeld is het klimaatvraagstuk. Milieuwetenschapper James Lovelock stelde veertien jaar geleden dat mensen te dom zijn om klimaatverandering tegen te gaan. 'Wat gaat nóg een rapport van het IPCC uithalen,' vroeg hij zich af (Hickman 2010). De cijfers over de gezondheid van de aarde zijn uiterst alarmerend, maar maken geen indruk op de kiezers. En omdat de toestand van de planeet vergelijkbaar is met een oorlogsdreiging, kan het niet anders dan dat de democratie even aan de kant moet. Nu geen inspraak of verkiezingen meer, maar actie.

Dit technocratisch verlangen naar een krachtige, wel wettelijke maar verder liever niet al te democratische oplossing is niet afgenomen. In een scherpe analyse van hoe de landbouw door subsidies de meest verwoestende industrie van de planeet is geworden, stelt de Engelse bioloog George Monbiot onlangs maar net iets subtieler dan Lovelock dat de burgers niet willen horen en dus moeten voelen. Hij zegt: als regeringen ten tijde van de pandemie ons konden laten stoppen met naar school gaan, uitgaan, sporten en reizen, als we dat toen pikten, waarom kunnen we dan nu niet ingrijpen in de samenleving bij een crisis die véél groter is, waarom zouden we dat nu niet pikken (Monbiot 2021: 230)?

Dit technocratisch idee leeft ook onder u. Van de mensen die zich in Nederland zorgen maken om klimaat en een strenger klimaatbeleid willen, is volgens onderzoek uit 2022 bijna de helft van mening dat de regering zich daarbij niet te veel van wetten of oppositiepartijen hoeft aan te trekken (Van Wonderen 2022). Mensen die progressief stemmen zijn in die hele grote minderheid oververtegenwoordigd. Aan uitspraken in dit soort onderzoek moeten niet te veel conclusies worden verbonden, het zijn momentopnamen. Waar het om gaat is dat dit niet de gebruikelijke

²⁰ 'The modern state of exception is a creation of the democratic-revolutionary tradition and not the absolutist one' (Agamben 2008: 1). Ook Mounck's 'rule of law without democracy' (2018) is zo te lezen, wanneer het parlement telkens uitgeschakeld lijkt te worden door verwijzingen van de regering naar supranationale wetgeving, internationale verdragen of de macht van multinationals.

verdachten van ondemocratisch denken zijn: de jonge mannen met niet te veel opleiding. Deze keer zijn het de hoger opgeleiden. Die, maar dit terzijde, naar aanleiding van recente referenda (in Nederland in 2016 over de toetreding van Oekraïne tot een handelsverdrag met de Europese Unie; in Groot-Brittannië in 2017 over lidmaatschap van diezelfde Europese Unie) ook ineens meer moeite kregen met het referendum als middel om besluiten te nemen.

Door het narratief van technocratie dreigt verschraling van het derde criterium van democratie, participatie: de burgers hoeven niet meer mee te doen.

De zelfspecialist

Ten slotte is het van belang stil te staan bij het verhaal van een vierde vriend, de zelfspecialist. Vergis u niet, de zelfspecialist kan niets bijzonders. Hij heet zo, omdat hij zichzelf speciaal vindt. Zijn specialisme is zijn persoon. Gelijkheid vraagt volgens hem om de erkenning van de individuele en vooral ook unieke persoon, met ervaringen en verlangens die anderen amper kunnen begrijpen. De zelfspecialist wantrouwt universele idealen en maatschappelijke organisaties. Hij herkent zichzelf er niet in want hij herkent vooral zichzelf. De zelfspecialist heeft verschillende verschijningsvormen, ik beperk me tot drie.

Allereerst is er de maatschappelijk succesvolle zelfspecialist. Deze acht zijn plek bereikt door twee dingen. Enerzijds heel hard werken en anderzijds door unieke talenten.²¹ Het is een kwestie van slimheid en karakter, van bikkelen, ploeteren, langere dagen maken. 'Ik ging door waar anderen stopten', zegt deze zelfspecialist, 'ik nam de risico's en ik werd uitgelachen, maar ik hield vol'. 'En kijk eens wie er geniet van mijn wedstrijden', zegt de topsporter. 'En kijk eens voor wie ik allemaal werk heb gecreëerd', zegt de succesvolle ondernemer. 'Het is mijn verdienste en het is dus rechtvaardig dat ik deze plek heb, ik doe wat de emancipatie-idealens van zelfontplooiing en onderwijs van me vragen'. Aan opvoeding, leraren of teamwork wijdt deze specialist misschien lippendienst, maar diep van binnen weet hij, 'ik kon de kans pakken die ik verdiende; ik ben speciaal en heb recht op erkenning, door applaus, een hoge beloning of speciale belastingtarieven'. Of op een eigen eiland, zoals de superrijken tegenwoordig onderzoeken. Dat is de zelfspecialist op voorsprong.

Er is ten tweede ook een zelfspecialist op achterstand, die wil bijzondere erkenning maar zoekt de redenen elders. Zo veel factoren grijpen volgens deze zelfspecialist in elkaar dat hij een 'intersectionele' identiteit heeft.²² Zijn geboorteplek, leeftijd, seksuele oriëntatie of religieuze achtergrond maken zijn positie uniek. Burgerschap

²¹ Hier ligt de discussie over meritocratie aan ten grondslag, de maatschappelijke spanning die beloning naar talent oplevert, omdat de mensen die minder slim zijn of minder inspanning kunnen leveren schijnbaar terecht op achterstand komen te staan (Bovens en Wille 2014; Markovits 2019; Sandel 2020; Swierstra en Tonkens 2008).

²² Hier ligt de discussie over identiteit en 'woke' aan ten grondslag. Ik redeneer in de lijn van Mounck (2023); Neiman (2023) en Withuis (2023). De auteurs breken de staf over onverdraagzaamheid in (nu nog vooral Amerikaanse) instellingen en bedrijven waarbij minderheden in hun strijd om erkenning actief afstand doen van universele idealen of er in ieder geval grote afstand van houden, de solidariteit van niet-groeps-genoten miskennen, en het gevoel reproduceren van voor de tweede wereldoorlog, toen sociaaldemocraten en communisten liever elkaar de maat namen dan zich gezamenlijk tegen het fascisme te keren.

vindt de zelfspecialist op achterstand niet aantrekkelijk. De moeizame ontstaansgeschiedenis van burgerschap, het vallen en opstaan waarmee vrouwenrechten vorm kregen, waarmee de leeftijdsgrens van het kiesrecht verlaagd werd, waarmee het stemrecht voor mensen zonder Nederlandse nationaliteit uitgebreid werd (tot het lokale niveau), dat is niet meer dan ‘witte gelijkheid’, volgens de vrouwelijke woordvoerders van het moslimcollectief ‘Speak’.²³ De oplossing zit enkel in de erkenning van verschil, en dat verschil vraagt niet om verder onderzoek.

Ten derde is er de zelfspecialist die actief niet meer mee wil doen met de samenleving, die democratie denken te redden door zich alleen of met wat gelijkgestemden af te zonderen. Zo zijn er tegenwoordig ‘soevereinen’ die zich zeggen ‘los te koppelen’ van de staat omdat de overheid hun identiteit gestolen zou hebben. Ze betalen hun belasting, hun heffingen en hun boetes niet meer.²⁴ Het onderzoek erover is nog in volle gang – een van mijn eigen masterstudenten, Merel van Rees, is er mee bezig. Het lijkt erop dat het hier vooral gaat om mensen die om uiteenlopende redenen amper of geen vertrouwen in de overheid hebben. In het verlengde daarvan zijn er ook de mensen die zich met wantrouwen jegens overheid en medische wetenschap op hun eigen gezondheid of *wellness* richten, een groep overwegend welgestelde burgers die zich met name na de coronapandemie begon te organiseren op podia als Instagram (Van Iperen 2021).

Wat alle drie de zelfspecialisten bindt, is dat ze menen dat geluk en pech niet bestaan. Hun plek in de samenleving is voorbestemd, niet door pech, maar door kwaadwillendheid van ‘het systeem’, wanneer zij op achterstand staan. Wanneer ze op voorsprong staan door hard werken, niet door toeval. Of tenslotte door een duister complot. In alle gevallen raakt wederkerigheid op de achtergrond, het vermogen om je in anderen te verplaatsen. Als iedereen daar zit waar hij toch wel terecht zou komen, wat heeft het dan voor zin om over anderen dan jezelf na te denken? Arme mensen die willen dat je belasting betaalt zijn gewoon jaloers. En witte mensen die zeggen dat ze ook tegen discriminatie zijn kunnen dat niet menen, want ze weten niet waar ze het over hebben. Er ligt cynisme op de loer, bij individualisten die hun eigen positie helemaal zelf veroverd denken te hebben, bij mensen die van ‘intersectionalisme’ als methode een ideologie maken en veronderstellen dat anderen niet het woord voor hen kunnen voeren.

Geen misverstand, de ervaring van seksisme, uitsluiting of een falende overheid kan reëel genoeg zijn en ook product van de ogenschijnlijk goedbedoelende regels.

²³ <https://www.socialevraagstukken.nl/repliek-op-wit-feministisch-denken-van-jolande-withuis/> Ze zetten het feminisme weg als jong en onervaren: ‘Het feminisme is nog jong, pas een eeuw oud. Gelijkwaardigheid tussen geslachten daarentegen is een universeel ideaal dat in verschillende samenlevingen en culturen – ook in islamitische landen – al eeuwen wordt nagestreefd. Gelijkwaardigheid tussen man en vrouw is zelfs in de islamitische leer verankerd. De mate waarin dit in de praktijk wordt gebracht, varieert, afhankelijk van culturele, sociale en politieke factoren.’

²⁴ Het gaat om ‘duizenden’ mensen volgens Dineke de Groot, president van de Hoge Raad, <https://www.trouw.nl/editie/20231202/grote-zorgen-over-burgers-die-zich-willen-losmaken-van-de-overheid-door-desinformatie-misleid~b2761669/>. Spiegelbeeldig zijn Amerikaanse miljardairs die ‘seasteading’, overwegen, een eigen eiland om af te zijn van ‘de overheid’: <https://www.theguardian.com/environment/2020/jun/24/seasteading-a-vanity-project-for-the-rich-or-the-future-of-humanity>

Democratie moet dat tegengaan, maar dat kan alleen als we ergens, een keer, een moment vinden waarop we met z'n allen zeggen: *dit* delen we, *dit* hebben we gelijk. Misschien delen we geld, misschien status, misschien iets anders. Maar we delen het als gelijken, want soms hebben we geluk en soms pech. Er is daar nog geen beter woord dan democratie voor gevonden. Zeer gewaardeerde zelfspecialisten, u bent niet alleen. *Wat hier verschraalt is het vierde criterium van democratie, de wederkerigheid.*

Tabel 1. Hedendaagse narratieven van verschraling

Vriend?	Narratief	Verschraling van
Meeloper	Meewerken met populisme, omdat de wil van de meerderheid telt	...het ontbreken van horigheid
Missionaris	Handhaven van de rechtsstaat, ook als die rechtsstaat mensen op achterstand houdt	...eigenaarschap van de instituties
Technocraat	Het volk macht uit handen te nemen, omdat het niet tot goede beslissingen in staat is	...participatie
Zelfspecialist	De wereld in een spiegel zien	...wederkerigheid

Democratiearmoede en democratische verbeeldingskracht

Zo kan ik iets vertellen over democratiearmoede (Zie Tabel 1). Meelopers vinden populisme ook maar een mening. Missionarissen vinden democratie een koud kunstje. Technocraten vinden democratie sloom. Zelfspecialisten zien alleen zichzelf in de wereld weerspiegeld. Zoals ik zei, verandert hoe we 'democratie als mensenwerk doen' permanent, onder druk van de maatschappij. Sociologisch gezien, dus vanuit mensen en hun instituties gekeken, is er daarbij sprake van een constante vraag: wanneer en hoe wil ik zélf beslissingen nemen en wanneer en hoe wil ik daarbij vertegenwoordigd worden? En om mogelijke antwoorden daarop te scoren, heb ik aan het begin van deze oratie vier criteria gepresenteerd: ontbreekt horigheid of neemt die tenminste af; is er sprake van mede-eigenaarschap van de instituties, of neemt die tenminste toe; is er ruimte voor participatie of is daar zicht op; is er sprake van wederkerigheid of een poging daartoe?

De narratieven die ik heb geschetst daartegen afzetten is als volgt samen te vatten. Namelijk dat 1) bij de meeloper overtuiging nogal levendig is dat vooral het belang van de hardste stem telt, zonder veel oog voor minderheden; 2) bij de missionaris en de technocraat een sterk geloof in wet en rechtstaat telt, zonder oog voor de ongelijkheden of drang van burgers om gehoord te worden; en 3) bij de zelfspecialist een sterk individualisme telt, zonder belangstelling voor collectieve momenten. De samenvatting daarvan is: democratiearmoede.

Zoals ik aan het begin al zei, kennen we de financiële armoede, te weinig geld. Er is ook geestelijke armoede, te weinig beschaving. En soms spreken we over zaken als vervoersarmoede, te weinig buurtbussen. Waar het over moet gaan is het uitharden van de vier idealen van democratie: ons vermogen tot wederkerigheid, ons streven naar participatie, eigenaarschap en niet-overheersing. Wat nu als verschrompelde korst van een levend democratiebegrip lijkt over te blijven, is de verdediging van het belang van de meerderheid, de verdediging van de status quo in de rechtsstaat en veel ‘ikke-ikke-ikke’. Het gevolg van die democratiearmoede is evident: we sluiten ons op in bubbels.

Het is opvallend, constateerde het Centraal Bureau voor de Statistiek eerder dit jaar, dat mensen met een Nederlandse herkomst meer gescheiden leven van andere herkomstgroepen dan mensen met een herkomst buiten Nederland, zelfs na correctie voor de omvang van de groep met Nederlandse herkomst. Het aandeel mensen met een herkomst buiten Nederland is gestegen tussen 2009 en 2020. Mensen met Nederlandse herkomst komen dus hoogstwaarschijnlijk in het dagelijks leven steeds meer anderen tegen met een andere herkomst. Toch is hun segregatie niet gedaald maar licht gestegen. Een diverse maatschappij leidt dus niet per definitie tot het minder gescheiden leven van herkomstgroepen in relatieve zin. (Klingeren et al. 2024)

Wat nodig is, is nieuw leven in de verbeelding van democratie. Ik bespreek kort twee strategieën, voor ik bij mijn eigen bijdrage kom. Allereerst is hier natuurlijk een taak voor de wereld van politieke partijen, parlement, gemeenteraad, ministeries en alle aan deze instellingen dienstbare zelfstandige bestuursorganen. Cruciaal als deze is, moeten we van deze zogenaamde ‘representatieve democratie’ geen wonderen verwachten.²⁵ Van brede volkspartijen is niet echt sprake meer. Politieke partijen hebben geen duidelijke achterban meer. Ze opereren vooral als campagnemachines gericht op (sociale) mediabelangstelling en wisselen elkaar snel af bij verkiezingen. Het is illustratief voor de staat van de politieke partijen in ons land, en overigens ook voor de democratiearmoede waarover ik spreek, dat op dit moment de grootste partij van Nederland, de PVV, een partij zonder leden is. Het meeste onderzoek is aarzelend over wat we nog van politieke partijen kunnen verwachten, maar we kunnen er niet zonder. Er is ten tweede ook een uitgebreide praktijk én theorie van democratische innovaties (Elstub en Escobar 2019; Hendriks 2023). De eerder genoemde uitspraak van James Lovelock dat de democratie aan kant moet om de planeet te redden inspireerde wat nu ‘ecologische democratie’ heet. Daarin is het adagium dat voor democratische problemen méér democratie altijd de oplossing is (Beek et al. 2024; Shearman en Smith 2007; Willis et al. 2022). De kunst is volgens deze onderzoekers, beleidsmakers en maatschappijcritici juist niet om zelf het roer in handen te nemen, maar om productief overleg tussen experts en gewone mensen mogelijk te maken. Het doel van de ecologische democraten is om de ideeënoorlog te winnen, om betere plannen mét draagvlak te ontwikkelen en zo te laten zien dat de planeet te redden is (Bodegraven 2021; Mommers 2019; Rovers 2021). Om via burgerfora,

²⁵ Terugkerend is de beschrijving van de ontwikkeling naar een ‘toeschouwersdemocratie’ met zwevende kiezers en kiezers die zich door media en mediaoptredens van politici laten leiden (Manin 1997). Maar zie ook de ‘monitorial democracy’ van Keane (2009) waarbij parlementaire sturing van de democratie meer en meer wordt overgenomen door rechterlijk activisme, integriteitscommissies, burgerjuries, denktanks, overlegorganen, et cetera (Koole 2021; Rosanvallon 2008).

ondernemingsraden, parlementen en gemeenteraden en sociale bewegingen, de steven van onze economie en onze consumptie te wenden.

Dit zijn pogingen de verkalkte representatieve democratie te helpen, of soms zelfs te vervangen. Hier gaat het enerzijds om clubjes burgers die zich via nieuwe procedures bezighouden met democratie: burgers die via burgerraden, wijkcomités, buurtbudgetten of klimaatraden zelf beslissingen nemen of adviezen uitbrengen. En anderzijds om clubjes burgers die eigen voorzieningen regelen, zoals broodfondsen om risico's van ziekte onder freelancers te delen, maar ook om samen een windmolen te bouwen, of zelfs een heel ecodorp. In dit soort burgerinitiatieven tref je onder de deelnemers onveranderlijk veel *good vibrations* over wat democratie vermag. 'Hoezo democratiearmoede?', zal men hier zeggen, 'er zijn duizenden initiatieven gericht op buurtwelzijn, buurtzorg, lokale duurzame energie, buurtfeesten, volkstuinen, et cetera.' Maar ze houden vaak ook vormen van ongelijkheid in stand, omdat mensen met een theoretische opleiding meer plezier hebben in innovatie. Bovendien is de hoop dat deze 'informele' of 'participatieve' democratie de representatieve democratie aanvult of verbetert. Maar zoals eerder is betoogd: het kan ook zijn dat ze elkaar beconcurreren of zelfs beschadigen, dat burgerinitiatief groeit ten koste van de gemeenteraad (Tonkens et al. 2015).

Beide benaderingen brengen verschillende visies naar voren op de vier criteria van democratie als mensenwerk. Maar zowel de representatieve als de participatieve politiek ordent de mensen eerder in groepen dan dat ze deze mengen (Dagevos en Vermeulen 2024). In de representatieve sfeer is nadenken over burgers met andere opvattingen curieus, omdat de politiek immers veronderstelt dat je tegenstanders hebt en dat hun opvattingen niet deugen. En in de participatieve sfeer heerst keuzevrijheid, ook daar kom je vooral gelijken tegen. Als we te horen krijgen dat we in bubbels leven, dan komt dat deels door de democratische theorie en praktijk, waarin alleen bij uitzondering mensen die elkaar echt vreemd zijn in conclaaf gaan. Meestal stuurt hedendaagse democratie ons op soortgenoten af, met dezelfde opleiding, met een voorkeur voor dezelfde televisieprogramma's.

Er is een gat in ons denken en doen over democratie, en dat gat heeft de vorm van wederkerigheid. Daarom sta ik nu stil bij een manier om de twee eerdergenoemde strategieën te complementeren. Hoe kan wederkerigheid vorm krijgen onder hedendaagse condities?, zal een van mijn vragen de komende jaren zijn. Wanneer slagen mensen erin zich in anderen te verplaatsen, wat is daarvoor nodig, hoelang duurt dat en wat voor consequenties verbinden burgers eraan? Hoe komen mensen soms even uit bubbels, hoe leren de succesvolle mensen soms even geven om de minder succesvolle mensen, hoe laten mensen soms even het complotdenken los, hoe koesteren mensen naast hun dierbare identiteit soms ook even een collectieve identiteit? Wanneer speelt de plek waar mensen elkaar ontmoeten een rol als de wederkerigheid toeneemt, wanneer komt dat door de toon waarop ze elkaar spreken, wanneer door de gebeurtenis die de aanleiding is dat ze elkaar spreken? Ik doel hiermee op het meten en verklaren van ons democratisch voorstellingsvermogen, als aanvulling op de zojuist beschreven pogingen om onze democratiearmoede te genezen via verbetering van de representatieve en participatieve democratie.

Wie zich alvast wél goed in ons kan verplaatsen is kunstmatige intelligentie. Uw computer en uw telefoon suggereren immers permanent uw zinnen af te maken, ze weten beide

ongeveer wat u wil. En algoritmen hebben niet alleen een idee over de woorden die u nog gáát tikken, maar ook over de restaurants en de boeken waar u vermoedelijk van houdt. En over mogelijke liefdespartners, natuurlijk. Sterker, Amazon heeft al een patent klaarliggen op ‘anticipatory shopping’, waarbij de webwinkel wéét dat zodra er nieuwe schoenen of kleren van een bepaald merk op de markt komen, u die vermoedelijk gaat kopen (O’Gieblyn 2021). Dan zitten ze vast in uw mandje: handig. Maar wat is humanisme nog, vraagt Yuval Harari zich ietwat dramatisch af in *Homo Deus* (2016), wanneer we zelf niet meer weten wat het beste voor ons is, wanneer we niet meer naar onze overtuigingen, gevoel of ratio luisteren maar naar de data? Harari zegt: we hebben ooit succesvol onze vrije wil bevrijd uit de religie, maar geven deze nu weer af aan *the cloud*.

Als je humanisme net als ik begrijpt als frustratietolerantie, is er door die algoritmen helemaal niet zoveel veranderd. Humanisme is de erkenning van de noodzaak om zelf, met vallen en opstaan, met vrienden en valse vrienden, betekenis in het bestaan te vinden. Dat was ooit ingewikkeld, vanwege allesdoordringende religie, daarna door allesdoordringende consumptiedrift, en nu wordt het op een andere manier ingewikkeld. Er zit nu eenmaal een tragische kant aan het bestaan, omdat er macht buiten ons ligt en niet alles spontaan gaat zoals we het hopen. Alleen de invulling daarvan verandert. Mijn vertrekpunt bij het zoeken naar het antwoord op de vraag is dan ook de sociologische tragedie van democratie. Die tragedie bestaat uit twee elementen.

Ten eerste dat democratie ons bijna altijd verscheurt, zoals al het menselijke soms ook moeizaam of teleurstellend is. We denken graag dat praten begrip schept, dat ‘meer democratie’ het antwoord is op alle problemen van democratie. Maar zo pakt het lang niet altijd uit. We raken teleurgesteld wanneer het bestuur ons inspraak belooft maar er niets mee doet. En na een serieus gesprek met de andersdenkende buurvrouw voelen we geen vage weerzin meer, maar regelrechte haat. ‘Mehr Demokratie wagen’ was de beroemde leus van de Duitse bondskanselier Willy Brandt in de jaren zeventig. Maar wanneer cynische, agressieve polarisatie op de loer ligt en de zorg- en werktaken mensen over het bord lopen, gaat dat niet op (Talisso 2019).

Ten tweede gaat democratie vaak traag en bestaan de resultaten uit onduidelijke compromissen. Tot overmaat van ramp loop je tegenwoordig het gevaar op publiekelijke bedreigingen wanneer je wél een helder standpunt betreft.²⁶ Het is misschien wel veel leuker om te sporten of muziek te maken, of om een écht beroep uit te oefenen. Het loopt immers niet echt storm voor het lidmaatschap van de universiteitsraad, de gemeenteraad, de Tweede Kamer. Neem het recente pleidooi van de beroemde Franse econoom Thomas Piketty voor een ‘participerend socialisme’.²⁷ Een mooie, idealistische route naar veel grotere democratische gelijkheid. Maar wie ruimt zijn agenda leeg voor de aanhoudende reeks vergaderingen?

²⁶ Zie over de bedreigingen die de democratie oplevert het eindrapport van de commissie Versterking weerbaarheid Democratische Rechtsorde (‘commissie Marchouch’),: *Koester de democratie*. Via https://adviescommissie-vwdr.nl/wp-content/uploads/2023/11/23-0472-Eindrapport-Adviescommissie_VWDR_V3IM_online2nov_V3.pdf

²⁷ Piketty (2020) wil ‘het kapitalisme ontstijgen’: de democratie vernieuwen door bezitsverhoudingen en machtsverdeling in bedrijven te veranderen, met (veel) meer erfbelasting en vermogensbelasting, (veel) meer stemrecht van werknemers in bedrijven. ‘Sociaal eigendom’ van ondernemingen en ‘tijdelijk bezit’ van kapitaal zijn hierin de bronnen voor democratische gelijkheid.

Mijn onderzoeksterrein hiervoor zoek ik vooral in gemeenschapsvorming, *civil society*, zelforganisatie, burgerinitiatief en de interactie van dit soort groepen met beleid en politiek. Ik heb ooit met Jan Willem Duyvendak het boek *Kiezen voor de kudde* geschreven, waarin we lieten zien dat er van dat oude middenveld weinig over meer is maar Nederlanders ondertussen wel steeds voorspelbaarder in hun gedrag worden (Duyvendak en Hurenkamp 2004). Zonder dat boek had ik hier zeker niet gestaan, maar de vraag hoeveel democratie kan bestaan in de ‘lichte gemeenschappen’ die we toen hoopvol aanmerkten als het nieuwe middenveld, moet ik de komende jaren wel verder uitwerken. Als mensen voorsorteren op de organisaties die ze leuk vinden komt er nog best veel solidariteit tot stand, zo lieten we zien. Maar of er ook democratisch voorstellingsvermogen leeft in de tienduizenden informele hardloopclubs, fietsclubs, breiclubs, kookclubs en boekenclubs, dat is nog de vraag. Het hoeft ook niet per se, wanneer het vooral om gezelligheid gaat. Maar hoe werkt dat bij milieubeweging Extinction Rebellion? Wanneer nemen we onder condities van keuzevrijheid wél verantwoordelijkheid voor de publieke zaak, wat verstaan we daaronder en welke consequenties verbinden we eraan? Ik hoop daar in ieder geval met Marcel Ham en de redactie van *Sociale Vraagstukken* de komende tijd een begin mee te maken, met een onderzoek naar verantwoordelijkheidsgevoel onder geslaagde mensen.

Hoe (en hoe lastig) de wederkerigheid tot stand komt, is ook inzet van het onderzoek dat ik aan de Universiteit voor Humanistiek (UvH) met Kors Visscher, Susan Brand en Evelien Tonkens doe. We kijken naar burgers in Apeldoorn en Nijmegen die hun best moeten doen om de lokale overheid te vertellen dat ze ánders dan de ambtenaren over democratie denken. Het beleid bedoelt met democratie subsidieregels of rekening houden met brandweervorschriften, maar de burgers bedoelen dat ze zelf willen bepalen hoe ze de buurt helpen, met een moestuin of een inloopspreekuur voor de belastingen. Van beide kanten denkt men regelmatig, waar heeft die ander het over? We kijken ook naar burgers in Rotterdam, die pas na drie keer bellen hun deur open doen en alleen na veel aandringen durven meedoen aan de wijkcomités waar ze voor ingeloot zijn. Dat democratie er ook voor hen is, is voor Rotterdammers met weinig inkomen en weinig opleiding ondenkbaar. Ook daar schiet het voorstellingsvermogen tekort.

De vraag naar het democratisch voorstellingsvermogen zit ook in de masteropleiding Burgerschap en Kwaliteit van Samenleven (BKS) van de UvH, waar studenten hun lege kopjes door de oceaan van kennis van mij en de collega’s Isolde de Groot, Wouter Sanderse, Eva Mulder en Pieter Meurs en straks ook Evelien Tonkens weer mogen halen. Het voelt alweer als een eeuwigheid geleden dat we de opleiding opzetten, met Doret de Ruyter en Rune Meerman. De opleiding staat en kreeg al een eerste zeer gunstige evaluatie. BKS is gewijd aan de vraag hoeveel democratie er in lokaal beleid, op school en in organisaties is toe te voegen, door een beter professioneel ethos van onszelf, door in het onderwijs intelligenter burgerschap te onderwijzen, door slimmere inspraakvormen. De studenten waaieren tijdens hun stages nu al drie jaar uit over departementen, stadsbesturen en maatschappelijke organisaties. En tot ons grote plezier begint de opleiding ook haar eerste vruchten af te werpen met afgestudeerden als directeuren en beleidsmakers op verantwoordelijke posities, en met Hanna van Bentum als eerste BKS-student die aan een proefschrift begonnen is. Toegegeven, in

Leiden, maar misschien is dat ook wel een compliment.

Ten slotte hoop ik ook via de Universiteit voor Humanistiek als geheel iets toe te voegen aan de nieuwe verbeelding van democratie, door van de zogenaamde UvH-Academie een levend podium voor maatschappelijke en zakelijke samenwerking te maken. Enerzijds door samen met de nieuwe collega's Gerda van Dijk, Rob van Eijbergen en Patrick Nullens waardengedreven leiderschap en waardengedreven organiseren op de kaart te zetten als UvH thema's en door normatieve reflectie te bieden aan aankomende, jonge en ervaren leidinggevenden, zodat we stevig herkenbaar zijn als universiteit met een breed en diep academisch, professioneel en maatschappelijk verankerd profiel. Anderzijds door de (nieuwe) collega's Robert Hoogstraten, Merel Kanters, Jorika Baarda en Mieke Vink te helpen het podium van de UvH-Academie ook te ontsluiten voor de overige collega's, zodat het mooie onderzoek dat de UvH doet en het mooie onderwijs dat de UvH geeft nog zichtbaarder wordt voor de buitenwereld.

En tot beluit dit. Ik heb het op het eind van mijn betoog vooral gehad over het vierde criterium van democratie, wederkerigheid, het vermogen om je in anderen te verplaatsen. Nederigheid, *humbleness*, kan helpen (Keane 2009). Democratie is corvee: leuk is anders, maar het moet wel. Hannah Arendt lijkt het ook over corvee te hebben wanneer ze in *The Human Condition* (1958) schrijft over *vergeving* en *belofte* als de manieren om mogelijk onvoorziene gevolgen van actief burgerschap in te dammen. We moeten als actieve burgers ons tot elkaar verhouden, de samenleving op orde houden door in overleg en discussie collectief te zoeken naar uitwegen. Niet erop slaan, maar blijven praten. Daar zit tragiek in, zoals ik hiervoor beschreef. Mensen raken teleurgesteld of chagrijnig, ze lopen weg, hebben geen zin meer in de democratie. We houden het alleen vol, zegt Arendt, wanneer we in staat zijn te vergeven en bereid zijn te beloven. Jezelf vergeven gaat niet, anderen moeten dat doen. En beloftes aan jezelf hebben ook geen zin, want dat gaat niemand onthouden. Je vergeeft iemand die wat stoms deed, zodat het gesprek verder kan. Je belooft aan iemand om iets in de toekomst anders te doen. En inderdaad zijn vergiving en belofte zijn twee vormen van wederkerigheid die democratie als menswerk helpen mogelijk maken, maar Arendt vergat er een.

En dat is zelfspot.²⁸ Als het over wederkerigheid gaat geldt: 'vergeving, beloften en zelfspot, maar de grootste van die drie is de zelfspot'. Zelfspot lijkt nagenoeg verdwenen uit het politieke gesprek, waar iedereen zichzelf wel bevoegd acht, maar de tegenstander niet. De grootste demon van democratie om te temmen is onze eigen zwaarwichtigheid. Wanneer we vergeten dat ergens in de buitenwereld échte vijanden zijn, dictators met een groot leger, genocidale onderdrukkers en andere antidemocraten waarmee gesprek niet mogelijk is, omdat ze je dood willen hebben, dan ontstaat er pas echt democratiearmoede. Alleen door je bewust te zijn van je eigen en andermans beperkingen en daar af en toe ook even op te reflecteren, krijgt democratie lucht. U moet me maar geloven dat niemand scherper voelt dan ik hoe volkomen mal het is om hier van de kansel te vertellen hoe democratie in elkaar zit, juist democratie. Of om te beginnen met de wereldbrand van oprukkend populisme en dan te eindigen met microsociologisch gepriegel over of mensen zich wel in elkaar kunnen verplaatsen.

'Als je wint, heb je vrienden, echte vrienden, rijen dik', zongen Herman Brood en Henny

²⁸ Zie bijvoorbeeld ook Swierstra et al. (2007).

Vrienden met de nodige zelfspot in 1984. Dat hebben we nodig, want democratie is ten diepste iets voor verliezers, het idee is dat iedereen die vandaag zijn zin niet krijgt morgen toch weer naar het veld komt (Müller 2021 Talisse 2021). En zoals de Amerikaanse dichter Elisabeth Bishop (1911-1979) schreef, 'The art of losing isn't hard to master; So many things seem filled with the intent to be lost, that their loss is no disaster; Lose some every day. Accept the fluster of lost door keys, the hour badly spent; The art of losing isn't hard to master. Practice losing farther, losing faster.'

Dus als verliezers onder elkaar, ten aanval. Ik heb gezegd.

Literatuur

- Agamben G (2008) *State of Exception*. Chicago: University of Chicago Press.
- Allen D (2023) *Justice by Means of Democracy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Applebaum A (2020) *Twilight of democracy: The seductive lure of authoritarianism*. New York: Anchor.
- Arendt H (1958) *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press.
- Arendt H (1968) *The Origins of Totalitarianism*. London: Harcourt.
- Atteveldt W van, Roozendaal W, Ruigrok N, de Vries K, van der Velden M, Busuioc M en Guldmond P (2024) *Tussen Ambitie en Uitvoering. Een contextanalyse van de dynamiek tussen media, politiek en beleid bij de totstandkoming en uitvoering van dertig jaar sociale zekerheid*. https://assets.vu.nl/d8b6f1f5-816c-005b-1dc1-e363dd7ce9a5/f96d1a72-b78f-45e8-afe6-1189d1fe5958/Eindrapport_PEFD_VU.pdf.
- Bauer M (2023) Public Administration Under Populist Rule: Standing Up Against Democratic Backsliding. *International Journal of Public Administration*, 1-13.
- Beek L, Mouter N, Pelzer P, Hajer M en van Vuuren D (2024) Experts and expertise in practices of citizen engagement in climate policy: a comparative analysis of two contrasting cases. *Climatic Change*, 177(1):10.
- Bentley RK (2013) Civic Friendship and Thin Citizenship. *Res Publica*, 19(1):5-19.
- Biagini E en Gerstle G (2021) *A Cultural History of Democracy in the Modern Age*. London: Bloomsbury Academic.
- Blijleven W, Koning FD, Sarwary S, Feijten P, Mangnus A, en Willems R (2023) *Mensbeelden achter beleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bodegraven R (2021) *Radicaal anders: 12 visionaire denkers over klimaat en rechtvaardigheid*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Boer, N de (2021) Democratiseer de ECB. *S&D*, 1:4.
- Bonger WA (1934) *Problemen der democratie*. Groningen: Noordhof.
- Bovens M en Wille A (2014) *Diplomademocratie: Over de spanning tussen meritocratie en democratie*. Amsterdam: Prometheus.
- Bredewold F, Duyvendak JW, Kampen T, Tonkens E. en Verplanke L. (2018) *De verhuizing van de*

-
- verzorgingsstaat. *Hoe de overheid nabijkomt*. Amsterdam: Van Genneep.
- Brennan J (2019) *Against Democracy*. Princeton: Princeton University Press.
- CBS (2022). *Steeds minder mensen doen vrijwilligerswerk*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2022/42/steeds-minder-mensen-doen-vrijwilligerswerk>.
- Crick B (1965) *In Defense of Politics*. London: Penguin.
- Daas R, ten Dam G, Dijkstra AB, Karkdijk E, Naayer H, Nieuwelink H en van der Veen I (2023) *Burgerschap in beeld. Burgerschapscompetenties en burgerschapsonderwijs in vergelijkend perspectief*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dagevos J en Vermeulen F. (2024) *Is de politiek er voor iedereen? Een onderzoek naar ervaren representatie, institutioneel vertrouwen en politieke participatie bij personen met een migratieachtergrond*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijn A de (2020) *Vrijheid. Een woelige geschiedenis*. Amsterdam: Alfabet Uitgevers.
- Duyvendak JW en Hurenkamp M (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam: Van Genneep.
- Elstub S en Escobar O (2019). Defining and typologising democratic innovations. In: Elstub S en Escobar O (red) *Handbook of Democratic Innovation and Governance*. Cheltenham: Edward Elgar, 11-31.
- Gao Y, Zang L, Roth A en Wang P (2017) Does democracy cause innovation? An empirical test of the Popper hypothesis. *Research Policy*, 46(7):1272-1283.
- Gethin A, Martínez-Toledano C en Piketty T (2021). *Political Cleavages and Social Inequalities: A Study of Fifty Democracies, 1948–2020*. Cambridge: Harvard University Press.
- Graeber D en Wengrow D (2021) *The Dawn of Everything. A New History of Humanity*. London: Penguin.
- Gunsteren H van (2011) *Vertrouwen in democratie*. Amsterdam: Van Genneep.
- Gunsteren HR van (2018). *A Theory of Citizenship: Organizing Plurality in Contemporary Democracies*. London: Routledge.
- Haggard S en Kaufman R (2021) *Backsliding: Democratic Regress in the Contemporary World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Harari YH (2016) *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow*. London: Harvill Secker
- Hekster K (2012) *De Poetinshow*. Amsterdam: Atlas
- Hendriks F (2023) *Rethinking Democratic Innovation: Cultural Clashes and the Reform of Democracy*. Oxford: Oxford University Press
- Hickman L (2010) James Lovelock: Humans are too stupid to prevent climate change. <https://www.theguardian.com/science/2010/mar/29/james-lovelock-climate-change>.
- Hoffert B (2022) *Blowback: A Warning To Save Democracy from the Next Trump*. New York: Atria Books
- Hooven M ten (2018) *De ontmanteling van de democratie. Hoe de kunst van het samenleven verstoord raakte en wat eraan te doen*. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Hurenkamp M (2023) *Polarisatie bestrijden? Laten we het democratisch houden*. <https://www.socialevraagstukken.nl/rubrieken/analyse/polarisatie-bestrijden-laten-we-het-democratisch-houden/>
- Hurenkamp M (2024) *In nood mag een ambtenaar zand in de machine strooien*. *NRC Handels-*

blad, 16 februari 2024

- Hurenkamp M en H Smeets (2022) *Civil Society in Putin's Russia*. Amsterdam: Raam op Rusland.
- Hurenkamp M en Tonkens E (2011) *De onbeholpen samenleving: burgerschap aan het begin van de 21e eeuw*. Amsterdam; Amsterdam University Press.
- Hurenkamp M en Tonkens E (2020). Ontwerpprincipes voor betere burgerparticipatie. *Bestuurskunde*, 16(1):54-63.
- Hurenkamp M en Tonkens E (2021) *En nou mag ik even! Burgerschap en wat je er mee kunt*. Amsterdam: Boom.
- Hurenkamp M, Dekker P, en Tonkens, E (2023) Losers of representation: Gains and losses of globalisation as seen by workers in internationalised companies in the Netherlands. *European Journal of Cultural and Political Sociology*, 11(2):231-254.
- Iperen R (2021) *Eigen welzijn eerst. Hoe de middenklasse haar liberale waarden verloor*. Amsterdam: Thomas Rap.
- Isakhan B en Stockwell S (2011) *The Secret History of Democracy*. London: Palgrave Macmillan UK
- Kampen T (2022) *De stofzuiger van Hanny. Naar meer menselijke maat in de bijstand*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kampen T, Sebregts M, Knijn T en Tonkens E. (2020). *Streng maar onrechtvaardig. De bijstand gewogen*. Amsterdam: Van Genneep.
- Kaplan T (2015). *Democracy: A world history*. New York: Oxford University Press.
- Keane J (2009) *A History of Democracy*. London: Penguin.
- Klingeren F van, de Vries M en Das M (2024) *Herkomstsegregatie in Nederland: een netwerkanalyse*. <https://www.cbs.nl/nl-nl/longread/statistische-trends/2024/herkomstsegregatie-in-nederland-een-netwerkanalyse?onepage=true>.
- Koole R (2009) *Mensenwerk. Herinneringen van een partijvoorzitter, 2001-2007*. Amsterdam: Atlas.
- Koole R (2021) *Twee pijlers. Het wankel evenwicht in de democratische rechtsstaat*. Amsterdam: Prometheus.
- Levitsky S en Ziblatt D (2020) The Crisis of American Democracy. *American Educator*, 44(3):6-13.
- Levitsky S en Ziblatt D (2023) *Tyranny of the Minority: How to Reverse an Authoritarian Turn, and Forge a Democracy for All*. New York: Random House.
- Mahoney J (2003) Knowledge accumulation in comparative historical research. In: Mahoney J (red) *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press, 131-174.
- Manin B (1997) *The Principles of Representative Government*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Markovits M (2019) *The Meritocracy Trap*. New York: Allen Lane.
- Meer T van der (2017) *Niet de kiezer is gek*. Amsterdam: Spectrum.
- Mommers J (2019) *Hoe gaan we dit uitleggen. Onze toekomst op een steeds warmere aarde*. Amsterdam: De Correspondent.
- Monbiot G (2021) *Regenesis. Feeding the world without devouring the planet*. London: Penguin.
- Morozov E (2011) *To Save Everything Click Here*. London: Penguin.
- Mounck Y (2023) *The Identity Trap. A Story of Power and Ideas in Our Time*. Harvard: Harvard

-
- University Press.
- Moynihan D (2022) Delegitimization, deconstruction and control: undermining the administrative state. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 699(1):36-49
- Müller JW (2021) *Democracy Rules*. London: Penguin
- Neiman S (2023) *Left is Not Woke*. Cambridge: Polity Press
- Noije L van en de Ridder J (2023) *Kennisnotitie voor de Staatscommissie Rechtsstaat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- NOS (2023) *Van der Plas hekelt polarisatie in asieldebat: 'Ik word er schijtziek van'*. <https://nos.nl/collectie/13941/artikel/2480618-van-der-plas-hekelt-polarisatie-in-asieldebat-ik-word-er-schijtziek-van>
- O'Gieblyn M (2021) *God, Human, Machine*. New York: Random House.
- Pettit P (2012) *On the People's Terms: A Republican Theory and Model of Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Piketty T (2020) *Kapitaal en ideologie*. Amsterdam: De Geus.
- Plattner MF (2020) Democracy embattled. *Journal of Democracy*, 31(1):5-10.
- Popper K (1945) *The Open Society and Its Enemies*. London: Routledge.
- Rosanvallon P (2008) *Counter-democracy: Politics in an Age of Distrust* (Vol. 7). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rovers E (2021) *En nu is het aan ons*. Amsterdam: De Correspondent.
- Runciman D (2018) *How Democracy Ends*. London: Profile Books
- Rushkoff D (2019) *Team Human*. New York: Norton.
- 's Jongers T (2022). *Beledigende broccoli*. Amsterdam: Van Gennep.
- Sandel M (2021) *The Tyranny of Merit. What's Become of the Common Good?* London: Penguin.
- Sandel MJ (1998) *Democracy's Discontent: America in Search of a Public Philosophy*. Harvard: Harvard University Press.
- Schakel W (2021) Unequal policy responsiveness in the Netherlands. *Socio-Economic Review*, 19(1):37-57.
- Schwarzenbach SA (1996) On civic friendship. *Ethics*, 107(1):97-128.
- Sen A (2017) Democracy as a universal value. In: *Applied Ethics*. London: Routledge, 107-117.
- Shearman D en Smith JW (2007) *The Climate Change Challenge and the Failure of Democracy*. New York: Bloomsbury Publishing USA
- Smeets H (2015). *De wraak van Poetin. Rusland contra Europa*. Amsterdam: Prometheus.
- Streeck W (2014) *Buying Time: The Delayed Crisis of Democratic Capitalism*. London: Verso Books.
- Swierstra T en Tonkens E (2008) *De beste de baas? Prestatie, respect en solidariteit in een meritocratie*. Amsterdam: AUP.
- Talisse RB (2019) *Overdoing Democracy: Why We Must Put Politics in Its Place*. Oxford: Oxford University Press.
- Talisse RB (2021) *Sustaining Democracy. What We Owe to the Other Side*. Oxford: Oxford University Press.
- Taylor C (2004) *Social Imaginaries*. Durham: Duke University Press.
- Tonkens E, Trappenburg M, Hurenkamp M en Schmidt J (2015) *De montessoridemocratie*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

-
- Verhoeven K (2022) *De democratie crasht. Politieke onmacht in het digitale tijdperk*. Amsterdam: Business Contact.
- Waal F de (2016) *Are We Smart Enough to Know How Smart Animals Are?* New York: W. W. Norton & Company.
- Wang QJ, Feng GF, Wang HJ en Chang CP (2021) The impacts of democracy on innovation: Revisited evidence. *Technovation*, 108:102333.
- Willis R, Curato N, en Smith G (2022) Deliberative democracy and the climate crisis. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Climate Change*, 13(2):e759.
- Withuis J (2023) *Vrouw en vrijheid*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Wolf M (2023) *De crisis van het democratisch kapitalisme*. Amsterdam: Spectrum.
- Wonderen R van (2022) *Democratisch bewustzijn in Nederland*. Amsterdam: Anne Frank Stichting.
- Wuttke A, Gavras K en Schoen H (2022) Have Europeans grown tired of democracy? New evidence from eighteen consolidated democracies, 1981–2018. *British Journal of Political Science*, 52(1):416-428.
- Yesilkagit K, Bauer M, Peters BG, Pierre J (2024) The Guardian State: Strengthening the Public Service against Democratic Backsliding. *Public Administration Review*, 84(3):414-425.
- Zakaria F (1997) The rise of illiberal democracy. *Foreign Affairs*, 76:22-43.
- Zutphen R van (2022) *Tijd voor de Burger* (Jaarverslag Nationale Ombudsman). https://www.nationaleombudsman.nl/system/files/bijlage/Jaarverslag%202022_0.pdf.
-

Over de auteur

Menno Hurenkamp is hoogleraar democratie aan de Universiteit voor Humanistiek